

Avauksia ja keskustelua

Je suis Charlie, moi non plus...

Linda Haapajarvi

Charlie Hebdon teloitetut piirtäjä-toimittajat olisivat varmasti hymyilleet suopeasti, jos tammikuun 11. päivänä Tasavallanaukiolta Kansakunnanaukiolle marssineet kaksi miljoonaa pariisilaista olisivat Marseljeesin sijaan tapailleet yhteen ääneen Serge Gainsbourgin ja Jane Birkinin klassikkoa *Je t'aime, moi non plus*. Jälkimmäisessä on kyse, sosiologisessa mielessä, vallankäytöstä suhteessa, jossa halu ja hylkääminen kietoutuvat toisiinsa hämärtäen itsen ja toisen välisen rajan. Laulajapariskunnan tapaan *Charlie Hebdo* kiusaa yleisöään koettelemalla sen sopivuudelle asettamia määreitä. Samankaltaisen rajankäynnin voi katsoa leimaavan myös entisen siirtomaavallan ja sen muslimivähemmistön välistä suhdetta. Mistä oikeastaan kielii pilapiirrosten kohtalokas vastaanotto?

Kun kanadalaissosiologi Michèle Lamont (2000) haastatteli ranskalaisia työväenluokkaisia miehiä 1990-luvun alussa, nämä laskivat niin köyhät kuin etniset vähemmistöt osaksi ranskalaista yhteiskuntaa. Merkittävimmällä tavalla miehet tekivät eroa itsensä ja keski- tai yläluokkaan kuuluvien ranskalaisten välille. Viittaukset tasavaltalaiseen, sosialistiseen ja katoliseen perimään painoivat

vaakakupissa, kun miehet punnitsivat, pitääkö vähätuloisia, sairaita ja työelämän ulkopuolella olevia auttaa eteenpäin yleisen sosiaalipolitiikan ja valtion tukemien kansalaisjärjestöjen toimin. Kyllä pitää, sillä heihin pätee sama universaali logiikka kuin onnekaampiin kansalaisiin. Haastateltavat toki mielsivät Ranskan kansalaisten ja maahanmuuttajien kuuluvan erillisiin ryhmiin ja epäilivät jälkimmäisiä laiskuudesta ja haluttomuudesta sulautua ranskalaiseen elämänneon. Vastaava eronteko ei kuitenkaan ulottunut Ranskan kansalaisiin, jotka uskonnon tai ihonvärin perusteella olisi ollut mahdollista sulkea kansallisyhteisön ulkopuolelle. Toiselta näytti samaan aikaan Yhdysvalloissa, missä työläismiehet kuvailivat köyhiä ja mustaihoisia kansalaisia lähinnä markkinavetoisen yhteiskunnan taakkana.

Viimeisen 20 vuoden aikana ranskalainen yhteiskunta on kokenut huomattavia muutoksia ja kansalaiset piirtävätkin symbolisia rajoja uudella tavalla (Lamont & Duvoux 2014). Työ- ja talouselämää on muokannut raskaan teollisuuden hiipuminen, julkiseen sektoriin ennen kuuluneiden toimijoiden yksityistäminen, työttömyyden kasvu sekä pätäkä- ja vuorotyön lisääntyminen. Samaan aikaan tuloilla mitattu taloudellinen eriarvoisuus on kasvanut ja sosiaalinen liikkuvuus vähentynyt. Erityisesti nuorisotyöttömyys on Ranskassa melko suurta ja vanhempien tarjoamien resurssien ja suhteiden merkitys lasten tulevaisuuden kannalta entistä suurempi (Chauvel 2010). Vaikka myös

Ranskassa on syntynyt finanssieliitin vastaista liikehdintää, jako sen muodostamaan yhteen prosenttiin ja muihin, jonkinlaiseen luokattomaan massaan, ei toistaiseksi ole kovin merkityksellinen. Philippe Coulangeon (2011) osoittaa Bourdieun pääoma-analyysin mukaisen ajatuksen luokkien kolminaisuudesta pitäneen pintansa. Työtä ja tuloja koskevat muutokset ovatkin viime vuosikymmeninä siis lähinnä vahvistaneet perinteistä jakoa työläisiin, keski- ja yläluokkaan sekä luokka-asemien uudentamisen keskeisyyttä perheyksiköiden ja yksilöiden tehtävänä.

Luokka-asemia koskevaa rajanvetoa enemmän on muuttunut yksilöiden ja ryhmien erottelu kansalaisuuden ja etnisyyden kriteerien perusteella. Ranskan ja sen entisten siirtomaiden suhdetta kuvaa jatkuva neuvottelu oikeudesta liikkuu ja kuulua yli kansallisten rajojen ja niiden sisällä. Didier Fassin (2007) onkin kuvannut Ranskan jälkkoloniaalista tilannetta juuri ulkoisten ja sisäisten rajojen keskinäisten jännitteiden näkökulmasta. Valtion maantieteelliset rajat ja niiden kiristynyt valvonta kuvastavat Ranskan vastausta maailmanjärjestykselle, jossa se on menettänyt entisen valta-asemansa ja jota luonnehtii vilkas muuttoliike etelästä pohjoiseen. Muuttoliike sinänsä ei ole uutta, sillä Ranska kuuluu Euroopan varhaisimpiin maahanmuuttokohteisiin kärsittyään työvoimapulasta ja matalasta syntyvyydestä jo 1800-luvulla. Tuolloin toivotut muuttajat saapuivat lähinnä Itä- ja Etelä-Euroopasta. 1900-luvun ensimmäisellä puoliskolla ja erityisesti toisen maailmansodan jälkeen siirtomaiden väestö tarjosi maalle ensin tervetullutta sota- ja myöhemmin työvoimaa maan jälleenrakentamiseen. Eurooppalaisen muuttovirran tyrehtyessä Ranska alkoi aktiivisesti kutsua työläisiä Pohjois-Afrikasta emämaan alueelle. Kun 1970-luvulta alkaen siirtolaiset saivat oikeuden kutsua Ranskaan myös perheensä, alkoi pohjoisafrikkalainen vähemmistö kasvaa ja vakiintua. Samaan aikaan viimeisetkin siirtomaat itsenäistyivät ja maan 30-vuotinen soti-

en jälkeinen kukoistuskausi, *les Trente Glorieuses*, tuli päätökseen. Teollisen yhteiskunnan rakennemurroksen seurauksena työttömiksi jäänet, köyhtyneet ja kurjistuviin kerrostalolähiöihin asumaan keskittyneet siirtolaiset alettiin nähdä luotaantyöntävinä muukalaisina.

Siirtomaataustaista väestöä ei siis enää voinut ajatella vain ulkoisen rajan kautta, joka mahdollistaa kansalaisten ja ulkomaalaisten erottelun toisistaan. Sisäisillä rajoilla Fassin viittaa sellaisiin eronteon periaatteisiin, joiden avulla kansallinen väestö voidaan jakaa eriarvoisiin kategorioihin. Antropologi nostaa esiin siirtomaa-ajalta periytyvän hallinnan logiikan, jota ohjaa hienosyinen asuinpaikkaan ja etnisyyteen perustuva luokittelujärjestelmä. Eurooppalaisen emämaan kamaralla syntyneet luokitellaan alusmaissa syntyneiden yläpuolelle, eurooppalaista syntyperää olevat afrikkalaistaustaisia parempaan asemaan ja eri uskontojen edustajat omiin ryhmiinsä. Vaikka keskivertoranskalainen nykypäivänä tuskin tuntee seikkaperäisesti kyseistä järjestelmää, sen perintö mahdollistaa ulkonäköön ja syntyperään pohjautuvan eronteon luonnollistamisen ja siten vähemmistöihin kuuluvien ranskalaisten sijoittamisen sosiaalisen hierarkian alaportaille.

Sisäisten rajojen kasvavaa merkitystä voidaan mitata kahdella keskeisellä tavalla. Ensinnäkin etnisiin vähemmistöihin kuuluvat ranskalaiset kokevat systemaattista syrjintää niin koulutus-, työ- kuin asuntomarkkinoilla (Safi 2013). Maahanmuuttajilla on ranskalaisina syntyneisiin verrattuna keskimäärin kaksinkertainen työttömyysriski. Erityisesti afrikkalais- ja turkkilais-taustaiset siirtolaiset ovat keskittyneet asumaan suurien kaupunkien kurjimpiin lähiöihin, joissa segregaatioindeksi hipoo lukua 0,5, mikä tarkoittaa, että puolen paikallisesta vähemmistöstä tulisi muuttaa toisaalle, jotta saavutettaisiin tilastollinen ”etninen tasapaino”. Kun syntyperäisistä ranskalaisista 68 % läpäisee ylioppilaskirjoitukset,

algerialaistaustaisista oppilaista 53 % ja turkkilais-taustaisista 39 % onnistuu kokeissa. Syrjinnän ja luokka-aseman ylisukupolvisen uudentamisen mekanismien muokatessa yhteiskuntaa maahanmuuttajien ja heidän jälkeläistensä on vaikea nousta ylempiin sosiaalisiin luokkiin. Erityisen huolestuttava on sellaisten nuorten asema, joiden lapsuutta on leimannut aineellinen puute, elinympäristön turvattomuus, opinnot laitoksissa, joiden resurssit eivät riitä oppilaiden kunnolliseen seuraamiseen ja joiden perheellä on kapeat mahdollisuudet tukea nuoren aikuisen toimijuutta. Uskonnon tai syntyperän perusteella syrjityksi tuleminen koulun, vapaa-ajan ja viranomaisten parissa vahvistavat ulkopuolisuuden kokemusta. Kun nämä elämänpiirit hylkäävät, hyväksyntää on tavoiteltava toisaalta, vaikka erilaisista ääriilikeistä, jotka ovat saaneet sijaa suurkaupunkien huono-osaisilla asuinalueilla.

Toiseksi sisäisten rajojen merkitystä voidaan arvioida myös epäsuorasti. Siihen äärioikeistolaisen Kansallisen rintaman vaaleista toisiin kiihtyvä menestys lienee paras mittari. Vuonna 2002 *Front Nationalin* puheenjohtaja Jean-Marie Le Pen kipusi presidentinvaalien toiselle kierrokselle ja ranskalaiset joutuivat tekemään valinnan kahden oikeistoehdokkaan välillä. Voiton vei tunnetusti Jacques Chirac, joka Pariisin pormestarina kunnostautui pitämällä puolustuspuheen ranskalaisen työläisten puolesta, jotka joutuvat asumaan naapureina maahanmuuttajaperheen kanssa, johon kuuluu ”isä, kolme neljä vaimoa ja parikymmentä lasta, joka tienaa kuussa 50 000 frangia sosiaaliavustuksina käymättä töissä ja vapauttaa ympäristöönsä vastenmielisiä hajuja ja melua”. Sosiaalisten suhteiden etnistymisestä ei voikaan vierittää vastuuta ainoastaan Kansallisen rintaman harteille, vaan kyseessä on laajempi ilmiö, jonka taustalla on työn ja luokan merkityksen kapeneminen yhteiskuntaa jäsentävinä periaatteina, kiristynyt kilpailu erityisesti suorittavista töistä suojatun ranskalaisen ja laittoman ulkomaalaisen

työvoiman välillä sekä reaktio väestön monimuotoistumiseen ihonvärin, uskonnon ja syntyperän suhteen. Keskeisimmäksi eronteon keinoksi on Ranskassa valikoitunut uskonto. Maan noin viisimiljoonainen muslimivähemmistö tulee määritellyksi demokraattista tasavaltaa uhkaavaksi tekijäksi *laïcité*n, ranskalaisen maallisuusperiaatteen perusteella, joka kirjaa lakiin valtiollisten ja uskonnollisten instituutioiden tiukan erillään pitämisen.

2000-luvulla entinen siirtomaavalta onkin löytänyt syyn olla täysin hylkäämättä entisiä siirtomaitaan: niitä vastaan on ollut kätevä rakentaa ranskalaista identiteettiä, jonka yhteisistä peruspilareista ei muuten ole ollut täyttä varmuutta saati yksimielisyyttä. Vaikka presidentti Nicolas Sarkozyn vuonna 2009 lanseeraama kansallidentiteetin määrittelykampanja vetikin vesiperän, käydyssä keskustelussa oivallettiin ranskalaisuuden olevan ei-kommunitarismia, ei-pakkoavioliittoja, ei-parisuhdeväkivaltaa, ei-miesylivaltaa, ei-autoritaarisuutta ja ei-islamiam, vaan jonkinlainen näiden negaatioiden kautta määrittyvä ”prekaari demokratia”, jota tulee vaalia erityisesti sisäisiltä uhkilta (Fassin 2012). Vuoden 2014 eurovaaleissa Kansallinen rintama, joka ratsastaa juuri uhkakuville yhtenäisen pastoraali-Ranskan luhistumisesta, nousi maan suurimmaksi puolueeksi vieden neljänneksen annetuista äänistä.

Tammikuiset iskut satiirilehden päätoimitukseen, kosher-supermarkettiin ja poliisia vastaan sijoittuvat siis kulttuurisen, taloudellisen ja poliittisen maiseman muutoksen kontekstiin. Vasta ehdotetussa marseljeesinkorvikkeessa valtava aalto pyhkäisee alastoman saaren yli kylvään epävarmuutta tulevasta. Samaan tapaan Pariisin veriteot heittivät varjon paitsi turvallisen arjen, myös kansallisen ykseyden ehtojen ylle. Kolmen päivän ajan salaperäisellä tavalla yhdistynyt kansa seurasi herkeämättä, kun poliisi armeija tukenaan jahtasi Saidia, Cherifiä ja Ahmedya, kolmea Rans-

kassa syntynyttä, kasvanutta ja ylijarjaiseen islamilaiseen terroristiliikkeeseen värvättyä nuorta miestä. Keskiviikkona verilöylyllä alkanut tapah-
tumasarja huipentui saman viikon sunnuntaina
hallituksen kokoon kutsumiin ”tasavaltalaisiin
marsseihin”. Pääkaupungin suurimman kulkueen
etujoukossa marssi kotimaisen poliittisen eliitin ja
uhrien omaisten lisäksi 50 ulkomaalaista valtion-
päämiestä. Ranskalaisyleisö tulkitsee eleen mer-
kitsevän paitsi solidaarisuutta kansallista surua
kohtaan, myös sitä, että kansainvälisen yhteisö
tuomitsi iskun ihmisoikeuksien kotimaan edus-
tamia universaaleja arvoja vastaan.

17 uhria vaatineet iskut saivat miljoonat yksi-
tyishenkilöt ympäri maailmaa tunnustautu-
maan Charlieksi iskulauseiden, rintanappien,
profiilikuvien ja hashtagien keinoin. 11. päivän
mielenosoituksessa kaikui: ”*Je suis, tu es, nous
sommes Charlie!*”¹ Nämä Pariisin bulevardeil-
le pusertautuneet Charliet toistivat iskulauseita
”*Tous ensemble pour la démocratie!*”² ja ”*Liberté
d’expression!*”³ helpotuksen, liikutuksen ja silkan
ilon vallitessa. Pierre Nora (1972) kutsuisi tällaista
tapahtumaa nimellä *événement monstre*, hirvit-
tävät mittasuhteet saava yksittäinen tapahtuma.
Historioitsija itse keskittyi Pariisin kevään analyysiin ja vaikutui tavasta, jolla historia ja nykyhetki,
todelliset kokemukset ja legendaksi muotoutuva
aines sulautuivat yhteen havainnoitsijan silmien
edessä. Noran mukaan ihmeen kokemus palaa
modernin ihmisen elämään, kun hän osallistuu
massaan sulautuneena yksilönä vastaavaan jul-
kiseen spehtaakkeleihin. Tapahtumien ihmeellisyy-
teen kuuluu erojen hetkellinen häviäminen ja yh-
teisen pyhän löytäminen. Tämä on mahdollista,
koska kukaan ei tarkalleen tiedä, mistä on kyse,
miksi kokoonnutaan ja mistä kaikki sai alkunsa.
Näitä kysymyksiä esittämättä ihmisjoukot heit-

täytyvät osallistumaan johonkin, jonka arvioivat
historiallisesti ainutkertaiseksi ja johon osallistu-
essa voi kokea olevansa vallassa.

Noran *événement monstre* avulla on selkeyttävää
ajatella tammikuista liikehdintää. ”*Je suis Char-
lie*”, kirjaimellisesti, ”Minä olen Charlie”, todella
kokosi yhteen ranskalaisia yli rajojen. 11. päivän
marssilla kuultiin myös ranskalaisessa konteks-
tissa yllättävämmät iskulauseet ”*Merci la police!*”⁴
ja ”*Les bourgeois avec nous!*”⁵. Kansan marssiessa
poliisit ovat yleensä varautuneet suojautumaan
rajuilta solvauksilta ja erinäisiltä lentäviltä kap-
paleilta, katukiviltä tai molotovin koktaileilta.
Porvariperheet harvemmin viettävät sunnun-
taita mielenosoituksessa banderolleja kantaen,
ja vielä harvemmin heidän läsnäolonsa saa yh-
teiskunnallisen työnjaon altavastaajat kiljumaan
riemusta. Kyseessä oli siis jotakin ainutkertaista.
Esimerkiksi taannoiset seksuaalivähemmistö-
jen avioliitto- ja adoptio-oikeutta puolustavat
ja vastustavat mielenosoitukset jakoivat kansan
perinteisempiin leireihin. Tammikuisten iskujen
jälkeisellä ihmeellisellä ykseydellä onkin arvioitu
olevan terapeutin, kansaa kokoava vaikutus ja
sen on toivottu antavan piristysruikeen poliittisel-
le osallistumiselle.

Charlie Hebdo kansakunnan symbolina on kui-
tenkin vähintään yllättävä. Sen toimittajat tart-
tavat piirroksillaan ranskalaisen yhteiskunnan
kipupisteisiin ja häpeäpilkkuihin. Lukijat ovat
kohdanneet lehden sivuilla esimerkiksi ”*Marine
Magdaleenan*” lipomassa ristiinnaulitun *laïcité*-
hahmon jalvoja, ehkäisy pillereitä juhlihan nais-
hahmon äitienpäivänumerossa ja juuri valitun
tasavallan presidentin keskiruumiin poliittisena
äänitorvena. Uskonto kuuluu lehden lempilapsiin
ja sen tekijät tunnustau(i)vat *laïcité*’n eli maalli-
suisuusaatteen vankkumattomiksi kannattajiksi.

1 ”Sinä olet, minä olen, me olemme Charlie!”

2 ”Kaikki yhdessä demokratian puolesta!”

3 ”Ilmaisunvapaus!”

4 ”Kiitos poliisi!”

5 ”Porvarit ovat rinnallamme!”

Pilapiirroksiset ovat ronskisti kuvanneet ahnetta juutalaista jonossa kaasukammioon ja kondomeja öylätin sijaan jakavan paavin, mutta on totta, että viime vuosina profeetta Muhammed on saanut poikkeuksellisen paljon tilaa lehden sivuilla. Vaikka lehdellä oli ennen iskuja kohtalaisen pieni määrä säännöllisiä tilaajia, monelle lehti symbolisoi vapautta sanaan ja satiiriin, joilla ranskalaisessa poliittisessa kulttuurissa on pitkät perinteet. Nyt julkaisusta on tullut demokratian ja ilmaisunvapauden ja niiden läpi luettuna kansakunnan, tasavallan ja juuri maallisuuden symboli. Veritöiden jälkeisen viikon numeroa myytiin ennätyskelliset seitsemän miljoonaa kappaletta.

Ranskalainen kansallisidentiteetti on vihdoin saanut positiivisen määritelmän, jonka edestä miljoonat ovat valmiita marssimaan, jonottamaan kiltisti uusinta pilapiirrosjulkaisua aamuhämärissä ja kenties määrittelemään itsensä suhteessa toisiin näitä kiteytyneitä rajoja myötäillen. Näin määriteltynä ranskalaisten yhteisö ei kuitenkaan sisällytä kaikkia kansalaisia. Jo ennen iskuja ranskalaisen yhteiskunnan kiristyvät sisäiset etniset rajat tuottivat syrjintää, kuulumattomuuden tunnetta ja eriarvoisuutta. Vuosia velloneet väittelyt islamilaisen huivin käytöstä julkisessa tilassa, afrikkalaistaustaisen väestön seksuaali-, avio- ja perhekäytännöistä, islamin asemasta tasavallassa sekä terrorismin ujuttautumisesta Ranskaan moskeijoiden välityksellä ovat verottaneet muslimivähemmistön täysivaltaista kansalaisuutta. Veritöitä seuraneina päivinä oli kuitenkin mahdoton kuiskata ”*moi non plus*”⁶ vastauksena kysymykseen, onhan kukin varmasti Charlie, vaikka moni niin ajattelikin. Ministeritasolta kävi tiukka kehotus Ranskan muslimieille ottaa osaa kansalaismarsseihin, koska koettiin tärkeäksi, että muslimieiksi tunnistetut yksilöt julkisesti tuomitsevat kolmen nuoren miehen ääriteot. Moni muslimivähem-

mistöön kuuluva koki, että heidän vaadittiin yhtäältä tunnustavan kuuluvansa tuomittuun ryhmään, ja toisaalta irtisanoutuvan siitä kansallisen ykseyden vuoksi ja universaalien tasavaltalaisten arvojen pätevyys sinetöimiseksi. Kuulumisen ehtona oli siis lopulta itsensä kieltäminen ja enemmistön vallan vastustelematon nieleminen. Siten on selvää, että *événement monstre* on synnyttänyt paitsi suuren ”kansaa kokoavan” yleisön, myös vastayleisön (Warner 2002), jonka määrittää kansallisen enemmistön arvojen ja käytäntöjen ylivalta. Vastayleisö voikin vain toivoa löytävänsä keinoja muokata näitä edes hivenen omikseen.

Tammikuun aikana poliisi ja kansalaisjärjestöt ovat kirjanneet satoja muslimieihin tai heidän omistamiinsa yrityksiin sekä moskeijoihin kohdistuneita väki- ja ilkivaltatapauksia. Poliisi on kuulustellut satoja ja pidättänyt kymmeniä terroristiepäiltyjä. Nuorin kuulusteltu ranskalainen on 8-vuotias koululainen Ahmed, jonka opettaja soitti poliisit paikalle lapsen puolustettua profeetan kuvantamiskieltoa. Veritekoja seuranneella viikolla 6-vuotias Ilyas joutui koulun johtajan käskystä esittämään terroristia luokassa valmistellussa kuvaelmassa *Charlie Hebdon* päämajan veritöistä. Maan hallitus suunnittelee poliisin oikeuksien laajentamista ja *laïcité*-opetuksen vahvistamista aseina ääri-ilmiöiden torjuntaan ja kansakunnan vaalimiseen. Onpa yleisen asevelvollisuuden palauttamistakin väläytelty.

Palataan vielä ajatusleikkiin veritekojen uhreista seuraamassa iskujen jälkeistä liikehdintää niin ikään pilven reunalta. Kansalaismarsseilla kaikuinen Marseljeesin kertosäe kehottaa yksioikoisesti kansalaisia tarttumaan aseisiin ja puolustamaan tasavallan pyhiä periaatteita epäpuhtaan veren vuodattamista säästelemättä. Miekkojen kalinan sijaan Charbin, Wolanskin ja muiden pilapiirtäjien voisi ajatella mieluummin tuodittautuvan Jane

6 ”En minäkään.”

Birkinin *Je t'aime, moi non plus*'n vaimeaan voihkintaan ja avoimeen kysymykseen Tasavallan ja Toisen välisen aaltoliikkeen ehdoista.

Kirjallisuus

- CHAUVEL, LOUIS. 2010. *Le destin des générations. Structure sociale et cohortes en France du XXe siècle aux années 2010*. Pariisi: Presses Universitaires de France.
- COULANGEON, PHILIPPE. 2011. *Les métamorphoses de la distinction: Inégalités culturelles dans la France d'aujourd'hui*. Pariisi: Grasset.
- FASSIN, DIDIER (TOIM.) 2007. *Les nouvelles frontières de la société française*. Pariisi: La Découverte.
- FASSIN, ÉRIC. 2012. *Démocratie précaire. Chroniques de la déraison d'Etat*. Pariisi: La Découverte.
- LAMONT, MICHÈLE. 2000. *The Dignity of Working Men*. Cambridge: Harvard University Press.
- LAMONT, MICHÈLE & NICOLAS DUVOUX. 2014. "How Neo-Liberalism has Transformed France's
- SYMBOLIC BOUNDARIES?" *French Politics, Culture and Society* 32:2, 57–75.
- NORA, PIERRE. 1972. "L'événement monstre." *Communications* 18, 162–172.
- SAFI, MIRNA. 2013. *Les inégalités ethno-raciales*. Pariisi: La Découverte.
- WARNER, MICHAEL. 2002. Publics and Counterpublics. *Public Culture* 14:1, 49–90.